

ВСТУПНЕ СЛОВО

Давно відомо, що козацтву і його авангарду, Запорозькій Січі, належить особливе місце в історії України XVI—XVIII ст. і в історичній пам'яті українського народу. Воно визначене тим, що в часи пробудження українського народу та виборювання ним свободи й невідлеглих козацтво виступило провідною силою визвольних змагань, навколо якої згуртовувалися інші верстви й групи суспільства. «Як прийняттям до себе всієї маси українського народу,— писав М. П. Драгоманов у рецензії на дослідження М. І. Костомарова про гетьмана Свірчевського,— козацтво українське в свою кращу пору розширило свої змагання, так прийняттям до себе культурних верств людності воно досягло свідомості своїх змагань» *.

Це й зробило козацтво центральним явищем історії України XVI—XVIII ст., тим явищем, яке в наступні періоди владно жило в народній пам'яті й привертало посилену увагу національної інтелігенції, ставало предметом вивчення і роздумів, рефлексій і художніх відображень.

* Цит. за: Гермайзе О. М. П. Драгоманов в українській історіографії // Україна.— 1926.— № 2—3.— С. 141. Далі посилання на цитовані джерела наводяться в дужках у тексті; перша цифра означає порядковий номер вміщеного в кінці книги списку використаної літератури, далі — том видання і сторінка.

ВСТУПНЕ СЛОВО

Давно відомо, що козацтву і його авангарду, Запорозькій Січі, належить особливе місце в історії України XVI—XVIII ст. і в історичній пам'яті українського народу. Воно визначене тим, що в часи пробудження українського народу та виборювання ним свободи й невідлеглих козацтво виступило провідною силою визвольних змагань, навколо якої згуртовувалися інші верстви й групи суспільства. «Як прийняттям до себе всієї маси українського народу,— писав М. П. Драгоманов у рецензії на дослідження М. І. Костомарова про гетьмана Свірчевського,— козацтво українське в свою кращу пору розширило свої змагання, так прийняттям до себе культурних верств людності воно досягло свідомості своїх змагань» *.

Це й зробило козацтво центральним явищем історії України XVI—XVIII ст., тим явищем, яке в наступні періоди владно жило в народній пам'яті й привертало посилену увагу національної інтелігенції, ставало предметом вивчення і роздумів, рефлексій і художніх відображень.

* Цит. за: Гермайзе О. М. П. Драгоманов в українській історіографії // Україна.— 1926.— № 2—3.— С. 141. Далі посилання на цитовані джерела наводяться в дужках у тексті; перша цифра означає порядковий номер вміщеного в кінці книги списку використаної літератури, далі — том видання і сторінка.

Разом з тим козацтво не було історичним феноменом, роль і значення якого замикається в національних межах. Ледве не з часу своєї появи воно привертає увагу й за межами України, причому не тільки в сусідніх країнах, але й у більш віддалених, зокрема в західноєвропейських. Цей відгомін зростав у міру того, як українське козацтво розширювало й активізувало свої діяння, перетворюючись у вагомую військово-політичну силу на Європейському Сході. Голосно заявило воно про себе на європейській сцені наприкінці XVI — на початку XVII ст. своєю запеклою боротьбою на два fronti: проти татар і Османської імперії, яка тоді наводила жах на всю Європу, і проти експансії шляхетської Польщі й католицизму, за якими стояв папський Рим і всеєвропейський табір контрреформації. Важливо зазначити, що обидва ці fronti боротьби козацтва були тісно пов'язані з насущними процесами й конфліктами суспільно-політичного життя тогочасної Європи, і це неабиякою мірою стимулювало інтерес до українського козацтва та його борінь. Особливо загострили цей інтерес Визвольна війна 1648—54 рр., яка була однією з найвизначніших подій європейської історії середини XVII ст., та подальший бурхливий перебіг історії України.

Наслідком всього цього була численна література про Україну й про козацтво, що з'явилася в ті часи на Заході, література різноманітна за змістом і жанровими ознаками: маємо тут мемуари й листи, щоденники й описи подорожей, реляції, історичні й публіцистичні, а також художні твори, які здебільшого ґрунтувалися на «літературі факту». XVIII століття розпочалося новим спалахом зацікавленості Україною та

Разом з тим козацтво не було історичним феноменом, роль і значення якого замикається в національних межах. Ледве не з часу своєї появи воно привертає увагу й за межами України, причому не тільки в сусідніх країнах, але й у більш віддалених, зокрема в західноєвропейських. Цей відгомін зростав у міру того, як українське козацтво розширювало й активізувало свої діяння, перетворюючись у вагомую військово-політичну силу на Європейському Сході. Голосно заявило воно про себе на європейській сцені наприкінці XVI — на початку XVII ст. своєю запеклою боротьбою на два fronti: проти татар і Османської імперії, яка тоді наводила жах на всю Європу, і проти експансії шляхетської Польщі й католицизму, за якими стояв папський Рим і всеєвропейський табір контрреформації. Важливо зазначити, що обидва ці fronti боротьби козацтва були тісно пов'язані з насущними процесами й конфліктами суспільно-політичного життя тогочасної Європи, і це неабиякою мірою стимулювало інтерес до українського козацтва та його борінь. Особливо загострили цей інтерес Визвольна війна 1648—54 рр., яка була однією з найвизначніших подій європейської історії середини XVII ст., та подальший бурхливий перебіг історії України.

Наслідком всього цього була численна література про Україну й про козацтво, що з'явилася в ті часи на Заході, література різноманітна за змістом і жанровими ознаками: маємо тут мемуари й листи, щоденники й описи подорожей, реляції, історичні й публіцистичні, а також художні твори, які здебільшого ґрунтувалися на «літературі факту». XVIII століття розпочалося новим спалахом зацікавленості Україною та

запорозьким козацтвом, викликаним діями гетьмана Мазепи й битвою під Полтавою; все це відбилось в значній кількості історико-літературних пам'яток, що з'явилися в різних країнах Західної Європи. Не згасає інтерес до України й козаків і в середині XVIII ст., набуваючи виразно просвітницького характеру. Хоч у другій половині XVIII ст. Україна повністю втрачає свою державність, знищується Запорозька Січ, оплот її визвольних борінь, останні десятиліття цього століття й перші наступного — один з найбагатших і найцікавіших періодів західноєвропейської україніки, позначений до того ж домінуючим інтересом до історії козаків і Запорозької Січі. Ця тенденція зберігається і в епоху романтизму, але тепер інтерпретація козацької теми набуває і в західних літературах іншого змісту й характеру.

Зрозуміла річ, вся ця значна за обсягом і розмаїття за змістом література про українських козаків і Запорозьку Січ, створена за кілька століть, здавна була відома на Україні й використовувалася її істориками та літераторами. Звичайно, в різний час вона була відома в певній своїй частині, з поступовим розширенням обізнаності з нею, а використовувалася вона головним чином як джерельна база історії України. Початок цьому, власне, був покладений у XVIII ст. авторами «козацьких літописів» та компіляцій з них, що іноді знаходило відбиття в традиційно довгих і докладних назвах їхніх творів, як от: «Краткое описание о козацком малороссийском народе и о военных его делах, собранное из разных историй иностранных, немецкой — Бишенга, латинской — Безольди, французской — Шевалье и рукописей русских...»

запорозьким козацтвом, викликаним діями гетьмана Мазепи й битвою під Полтавою; все це відбилось в значній кількості історико-літературних пам'яток, що з'явилися в різних країнах Західної Європи. Не згасає інтерес до України й козаків і в середині XVIII ст., набуваючи виразно просвітницького характеру. Хоч у другій половині XVIII ст. Україна повністю втрачає свою державність, знищується Запорозька Січ, оплот її визвольних борінь, останні десятиліття цього століття й перші наступного — один з найбагатших і найцікавіших періодів західноєвропейської україніки, позначений до того ж домінуючим інтересом до історії козаків і Запорозької Січі. Ця тенденція зберігається і в епоху романтизму, але тепер інтерпретація козацької теми набуває і в західних літературах іншого змісту й характеру.

Зрозуміла річ, вся ця значна за обсягом і розмаїття за змістом література про українських козаків і Запорозьку Січ, створена за кілька століть, здавна була відома на Україні й використовувалася її істориками та літераторами. Звичайно, в різний час вона була відома в певній своїй частині, з поступовим розширенням обізнаності з нею, а використовувалася вона головним чином як джерельна база історії України. Початок цьому, власне, був покладений у XVIII ст. авторами «козацьких літописів» та компіляцій з них, що іноді знаходило відбиття в традиційно довгих і докладних назвах їхніх творів, як от: «Краткое описание о козацком малороссийском народе и о военных его делах, собранное из разных историй иностранных, немецкой — Бишенга, латинской — Безольди, французской — Шевалье и рукописей русских...»

(1765) П. Симоновського чи «Собрание историческое из книг древнего писателя Ал. Гвагнаина и из старых русских летописей» (1770) С. Лукомського. До західноєвропейських джерел історії України досить широко вдавалися також С. Величко й Г. Грабянка, автори основоположних творів української історіографії XVIII ст.

Як до важливої джерельної бази, але вже на іншому науковому рівні, звертаються до названих пам'яток українські історики XIX й початку XX ст., в тому числі М. І. Костомаров і П. О. Куліш, Д. І. Яворницький і М. С. Грушевський. Не буде перебільшенням сказати, що і в «Історії української козаччини» Грушевського, і в «Історії запорозьких козаків» Яворницького деякі пам'ятки західноєвропейських авторів, такі як «Щоденник» Е. Лассоти і «Опис України» Г. Боплана, належать до найважливіших джерел вивчення запорозького козацтва. Це своє значення західноєвропейські пам'ятки зберігають і для істориків післяжовтневого часу, як радянських, так і тих, чия наукова діяльність тривала за межами України.

З другої половини XIX ст. на Україні розпочинається також збирання і публікація (в перекладах на російську мову) пам'яток західноєвропейської україніки, зокрема з історії запорозьких козаків, з'являються також бібліографічні огляди цих джерел, починаючи з огляду Г. А. Милорадовича «Иностранные сочинения о Малороссии» (217). Особливо слід виділити здійснене В. Б. Антоновичем двотомне видання «Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси» (18), де вміщено ряд цікавих джерел з історії України XVI — XVII ст., зокрема «Щоденник» Лассоти. Але в цілому справа видань іноземних

(1765) П. Симоновського чи «Собрание историческое из книг древнего писателя Ал. Гвагнаина и из старых русских летописей» (1770) С. Лукомського. До західноєвропейських джерел історії України досить широко вдавалися також С. Величко й Г. Грабянка, автори основоположних творів української історіографії XVIII ст.

Як до важливої джерельної бази, але вже на іншому науковому рівні, звертаються до названих пам'яток українські історики XIX й початку XX ст., в тому числі М. І. Костомаров і П. О. Куліш, Д. І. Яворницький і М. С. Грушевський. Не буде перебільшенням сказати, що і в «Історії української козаччини» Грушевського, і в «Історії запорозьких козаків» Яворницького деякі пам'ятки західноєвропейських авторів, такі як «Щоденник» Е. Лассоти і «Опис України» Г. Боплана, належать до найважливіших джерел вивчення запорозького козацтва. Це своє значення західноєвропейські пам'ятки зберігають і для істориків післяжовтневого часу, як радянських, так і тих, чия наукова діяльність тривала за межами України.

З другої половини XIX ст. на Україні розпочинається також збирання і публікація (в перекладах на російську мову) пам'яток західноєвропейської україніки, зокрема з історії запорозьких козаків, з'являються також бібліографічні огляди цих джерел, починаючи з огляду Г. А. Милорадовича «Иностранные сочинения о Малороссии» (217). Особливо слід виділити здійснене В. Б. Антоновичем двотомне видання «Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси» (18), де вміщено ряд цікавих джерел з історії України XVI — XVII ст., зокрема «Щоденник» Лассоти. Але в цілому справа видань іноземних

джерел з історії України, так само як і їх вивчення, розгорталася мляво, давалася взнаки відома репресивна політика російського царизму щодо української культури.

Певне пожвавлення в цій справі настало в повоєнний період, у контексті загального піднесення української культури, її відродження. В цей період був опублікований джерелознавчий огляд В. Кордта «Чужоземні подорожні по Східній Європі до 1700 р.» (201), праця Я. Гординського «Україна й Італія. Огляд взаємин до 1914 р.» (186), ряд розвідок про конкретні явища західноєвропейської україніки. Однак це пожвавлення, як і українське культурне піднесення загалом, виявилось короткочасним, в першій половині 30-х рр. воно було брутально розчавлене сталінським тоталітаризмом, який повернувся до політики денационалізації України й придушення української культури. У вивченні українсько-європейських культурних і літературних взаємин настала тривала пауза, воно стало подвійно небезпечним: того, хто ним займався, легко було звинуватити і в українському буржуазному націоналізмі, і в низькопоклонстві перед буржуазним Заходом. Тому у вивченні названих взаємин і настала перерва, що тривала аж до «відлиги» кінця 50-х — початку 60-х рр. Але й далі цей процес ішов нерівномірно, переривчасто: тільки визначившись у 60-і роки, він був знову обірваний на початку 70-х, коли розпочався черговий погром української культури, здійснюваний Щербицьким і Маланчуком. Нове пожвавлення настає на порозі 80-х рр., що засвідчується насамперед низкою публікацій західноєвропейських пам'яток з історії України в журналі «Жовтень», таких як: «Щоден-

джерел з історії України, так само як і їх вивчення, розгорталася мляво, давалася взнаки відома репресивна політика російського царизму щодо української культури.

Певне пожвавлення в цій справі настало в повоєнний період, у контексті загального піднесення української культури, її відродження. В цей період був опублікований джерелознавчий огляд В. Кордта «Чужоземні подорожні по Східній Європі до 1700 р.» (201), праця Я. Гординського «Україна й Італія. Огляд взаємин до 1914 р.» (186), ряд розвідок про конкретні явища західноєвропейської україніки. Однак це пожвавлення, як і українське культурне піднесення загалом, виявилось короткочасним, в першій половині 30-х рр. воно було брутально розчавлене сталінським тоталітаризмом, який повернувся до політики денационалізації України й придушення української культури. У вивченні українсько-європейських культурних і літературних взаємин настала тривала пауза, воно стало подвійно небезпечним: того, хто ним займався, легко було звинуватити і в українському буржуазному націоналізмі, і в низькопоклонстві перед буржуазним Заходом. Тому у вивченні названих взаємин і настала перерва, що тривала аж до «відлиги» кінця 50-х — початку 60-х рр. Але й далі цей процес ішов нерівномірно, переривчасто: тільки визначившись у 60-і роки, він був знову обірваний на початку 70-х, коли розпочався черговий погром української культури, здійснюваний Щербицьким і Маланчуком. Нове пожвавлення настає на порозі 80-х рр., що засвідчується насамперед низкою публікацій західноєвропейських пам'яток з історії України в журналі «Жовтень», таких як: «Щоден-

~~ник~~ Лассоти, фрагмент із «Театру Європи» Шледера, «Щоденник подорожі» Вердума, «Опис України» Боплана тощо, а також розгорнутим групою дніпропетровських істориків (М. П. Ковальський, Ю. А. Мицик, С. М. Плохій) системним вивченням польських і західноєвропейських, переважно німецьких, джерел української історії.

Безперечно, вивчення західноєвропейської україніки, зокрема джерел про Запорозьку Січ, більш активно й плідно йшло поза межами радянської України, зусиллями вчених української діаспори. Насамперед, ними були зібрані, описані й введені в науковий обіг численні нові джерела, знайдені в архівах і книгозбірнях, були видані систематизовані бібліографічні збірники й огляди джерел, які й на сьогодні зберігають наукову цінність. Це, зокрема, джерелознавчий огляд І. Борщака «Україна в літературі Західної Європи», виданий французькою мовою 1935 р. (258), такого ж типу огляд Д. Дорошенка «Україна та її історія в світлі західноєвропейської літератури XVIII — першої половини XIX ст.», який на вісім років раніше з'явився німецькою мовою (262). Сюди ж слід віднести й підготовлений В. Січинським збірник «Чужинці про Україну», який вийшов у Львові 1938 р. (242). Гострота ідейної боротьби з ідеологами сталінського режиму, яка точилася в той час, позначилася на цих виданнях, нерідко надаючи коментарям надмірної полемічності, але цим, зрозуміла річ, не знімається їхнє наукове значення. Вченими діаспори опубліковані також численні розвідки з конкретних питань відображення історичного буття українського народу в західноєвропейських історико-літературних пам'ятках; знач-

~~ник~~ Лассоти, фрагмент із «Театру Європи» Шледера, «Щоденник подорожі» Вердума, «Опис України» Боплана тощо, а також розгорнутим групою дніпропетровських істориків (М. П. Ковальський, Ю. А. Мицик, С. М. Плохій) системним вивченням польських і західноєвропейських, переважно німецьких, джерел української історії.

Безперечно, вивчення західноєвропейської україніки, зокрема джерел про Запорозьку Січ, більш активно й плідно йшло поза межами радянської України, зусиллями вчених української діаспори. Насамперед, ними були зібрані, описані й введені в науковий обіг численні нові джерела, знайдені в архівах і книгозбірнях, були видані систематизовані бібліографічні збірники й огляди джерел, які й на сьогодні зберігають наукову цінність. Це, зокрема, джерелознавчий огляд І. Борщака «Україна в літературі Західної Європи», виданий французькою мовою 1935 р. (258), такого ж типу огляд Д. Дорошенка «Україна та її історія в світлі західноєвропейської літератури XVIII — першої половини XIX ст.», який на вісім років раніше з'явився німецькою мовою (262). Сюди ж слід віднести й підготовлений В. Січинським збірник «Чужинці про Україну», який вийшов у Львові 1938 р. (242). Гострота ідейної боротьби з ідеологами сталінського режиму, яка точилася в той час, позначилася на цих виданнях, нерідко надаючи коментарям надмірної полемічності, але цим, зрозуміла річ, не знімається їхнє наукове значення. Вченими діаспори опубліковані також численні розвідки з конкретних питань відображення історичного буття українського народу в західноєвропейських історико-літературних пам'ятках; знач-

З М І С Т

ВСТУПНЕ СЛОВО.	5
I. Передісторія Запорозької Січі в західно- європейських джерелах.	29
II. Запорозька Січ у війнах з турками й татарами.	63
III. В боротьбі з польсько-шляхетською і католицькою експансією.	130
IV. Запорозьке козацтво у Визвольній війні 1648—1654 рр.	186
V. Запорозька Січ і Руїна.	282
VI. Запорозька Січ у просвітницькому висвітленні.	320
VII. В західноєвропейській літературі й історіографії XIX ст.	410
ЗАКЛЮЧНЕ СЛОВО.	472
Список використаної літератури.	478

З М І С Т

ВСТУПНЕ СЛОВО.	5
I. Передісторія Запорозької Січі в західно- європейських джерелах.	29
II. Запорозька Січ у війнах з турками й татарами.	63
III. В боротьбі з польсько-шляхетською і католицькою експансією.	130
IV. Запорозьке козацтво у Визвольній війні 1648—1654 рр.	186
V. Запорозька Січ і Руїна.	282
VI. Запорозька Січ у просвітницькому висвітленні.	320
VII. В західноєвропейській літературі й історіографії XIX ст.	410
ЗАКЛЮЧНЕ СЛОВО.	472
Список використаної літератури.	478